Підручник
«Українська мова»
для загальноосвітніх навчальних закладів
з навчанням українською мовою
продовжує серію підручників
«Рідна мова»
для 12-річної школи

Автори: ***М. І. Пентилюк, І. В. Гайдаєнко,***
А. І. Ляшкевич, С. А. Омельчук

Підручники цієї серії вирізняються оригінальною структурою:

- пізнавальні тексти, схеми, таблиці й алгоритми сприяють творчості учнів у вивченні мови;
- різноманітні рубрики, мовні ігри, ситуативні завдання, проектна діяльність заохочують до індивідуальної, парної та групової форм роботи;
- рівневі завдання й тести забезпечують систематизацію та узагальнення вивченого.

ISBN 978-966-04-0683-4
9 789660 406834 >

2009

Українська мова

9

Українська мова

9

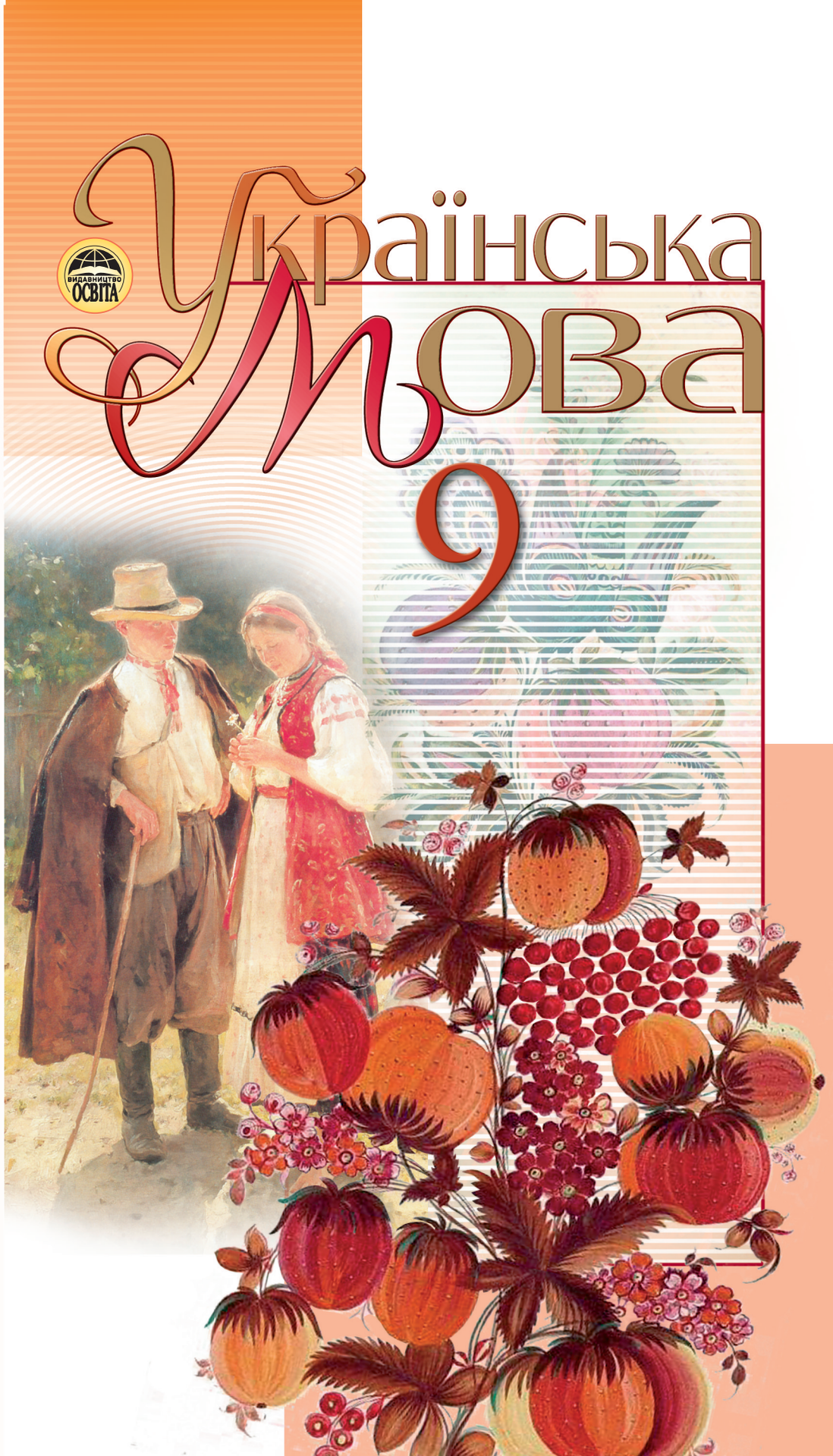

Складне речення
Безсполучниковий зв'язок (інтонація)
Безсполучникове
Сполучниковий зв'язок (сполучники, сполучні слова, інтонація)
Складнопідрядне (сполучники підрядності)
Складносурядне (сполучники сурядності)
з підрядною означальною частиною
з підрядною обставинною частиною
з підрядною з'ясувальною частиною
місця
часу
способу дії
міри і ступеня
умови
допусту
мети
причини
наслідку

Складне синтаксичне ціле (одиниця тексту)

- **Міжфразний зв'язок у висловлюванні (тексті)**
  - **Паралельний**
  - **Послідовний** (ланцюговий)
  - **Мовні засоби міжфразного зв'язку:** повтори, займенники, синоніми, вставні слова, сполучники, частки
- **Абзац** (частина тексту від одного до наступного відступу)
  - **Тематичне речення абзацу** (слово, словосполучення або частина речення)
  - **Будова абзацу:** *зачин – середня частина – кінцівка*
- **Актуальне членування речення у висловлюванні (тексті)**
  - **Тема** (відоме)
  - **Рема** (нове)
  - **Засоби актуального членування:** порядок слів (прямий, непрямий), логічний наголос, інтонація

**М.І. Пентилюк, І.В. Гайдаєнко,
А.І. Ляшкевич, С.А. Омельчук**

Українська мова

Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів
з навчанням українською мовою

За загальною редакцією доктора педагогічних наук,
професора *М. І. Пентилюк*

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«ОСВІТА»
2009

ББК 81.2УКР—922
У45

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Рішення Колегії Міністерства освіти і науки України від 29.01.2009р.; Протокол № 1/1—19; Наказ Міністерства освіти і науки України № 56 від 02.02.2009р.)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Відповідальні за підготовку підручника до видання: *К. В. Таранік-Ткачук* — головний спеціаліст МОН України; *Н. І. Шинкарук* — зав. сектора Інституту інноваційних технологій і змісту освіти

Експертизу підручника здійснювали: *В. І. Габорак* (вчитель-методист НВК «Школа-ліцей № 23», м. Івано-Франківськ); *С. А. Сєрих* (вчитель Розкішнянської СЗШ, Луганської обл.); *Л. В. Середа* (методист ММК, м. Херсон); *П. І. Білоусенко* (доктор філолог. наук, професор, Запорізький НУ); *С. П. Бибик* (канд. філолог. наук, Інститут української мови НАН України); *Л. О. Варзацька* (канд. пед. наук, Інститут педагогіки АПН України)

На обкладинці використано фрагмент картини *Миколи Пимоненка* «Ідилія» та декоративно-прикладного розпису

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

— запитання і завдання

— завдання підвищеної складності

— ігрові завдання

— робота над проектом

— робота з комп'ютером

— ситуативні завдання

— міжпредметні зв'язки

Діалог — основні поняття теми

роди́на — слова, правопис яких треба запам'ятати

мова — поняття, які вивчаються в параграфі

© М. І. Пентилюк, І. В. Гайдаєнко, А. І. Ляшкевич, С. А. Омельчук, 2009
© Видавництво «Освіта», художнє оформлення, 2009

ISBN 978-966-04-0683-4

Дорогі друзі!

Ви продовжуєте вивчати рідну мову — могутнє знаряддя людської думки.

Цей підручник допоможе вам оволодіти мовними багатствами, відкрити для себе мову як систему взаємопов'язаних одиниць. Ви докладно ознайомитеся з будовою та особливостями складних речень, навчитеся застосовувати набуті знання у створенні власних висловлювань, у повсякденному спілкуванні.

Матеріал підручника розподілено за рубриками. Щоб виконати завдання вправи, звертайтеся до рубрики «*Прочитайте і запам'ятайте*». У ній подано всі необхідні правила за темою кожного параграфа. Теоретичні відомості, що потребують особливої уваги, винесено в рубрику «*Із секретів синтаксису*». Узагальнити вивчене за певною темою вам допоможе рубрика «*Подумайте і дайте відповіді*». Наприкінці кожного розділу вміщено «*Запитання і завдання для повторення й узагальнення*», а наприкінці підручника — «*Тести*», за якими можна підготуватися до тематичної атестації.

Щоб навчитися самостійно засвоювати новий матеріал, спирайтеся на схеми, таблиці, проблемні запитання, об'єднані рубрикою «*Мовознавче дослідження*». Рубрика «*Пунктуаційний практикум*» звертатиме вашу увагу на особливості розстановки розділових знаків. Працюючи із завданнями рубрик «*Слово-диво*», «*Мудрість народна*», ви відчуєте красу і силу слова, зможете прилучитися до творення поетичного образу. Виявити свої здібності, розвинути фантазію допоможе вам також рубрика «*Краса врятує світ*», у якій подано галерею художніх полотен живописців-класиків та наших сучасників. Тексти в рубриках «*Видатні українці*», «*Пізнай себе і світ*» збагатять вас цікавою інформацією, завдання до них допоможуть зорієнтуватися в мережі Інтернет. У рубриці «*Читайте українською!*» вміщено уривки із пригодницьких книжок. Прочитайте ці твори — і коло ваших захоплень розшириться.

Зацікавлять вас і рубрики «*Комунікативний практикум*», «*Антисуржик*». Виконуючи ситуативні та ігрові завдання, працюючи парами і всім класом, ви переконаєтеся, що з кожним роком удосконалюєте своє мовлення, набуваєте вміння успішно спілкуватися.

Замислюйтеся над епіграфами до параграфів, робіть висновки з почутого й прочитаного — і ви зможете пізнати самих себе, історію свого та інших народів.

Тож бажаємо вам плідної праці й успіхів!

Автори

ВСТУП

1. Розвиток української мови

Творилась віки українськая мова…
І. Огієнко

Слово-диво

1. І. Прочитайте текст. Дайте йому заголовок. Якого стилю текст і яку функцію виконує? Поміркуйте, які питання порушує автор і чому. Як інформація, висловлена в тексті, впливає на читача?

Мова — це наша національна ознака, в мові — наша культура, ступінь нашої свідомості.

Мова — це форма національного організування, душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб… Звичайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. В мові — наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання!

Мова — це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, в певній традиції. **Мова — це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного «я»…**

І поки живе мова — житиме й народ як національність (*І. Огієнко*).

II. Випишіть із тексту ключові слова і з'ясуйте їх значення.
III. Зверніть увагу на синтаксичну будову речень. Які речення переважають у тексті: прості чи складні?
IV. Як ви розумієте зміст виділеного речення?

2. І. Прочитайте текст мовчки. Доберіть інший заголовок. Доведіть, що це науковий стиль. Що нового ви дізналися про розвиток української мови?

З ГЛИБИН ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Коли йдеться про виникнення української мови як мови нашої нації, у свідомості багатьох людей ця мова асоціюється з тією, яку вони чують щодня по радіо й телебаченню, яку вивчали в школі, якою читають книжки й газети, користуються в щоденному спілкуванні між собою, тобто їм уявляється сучасна українська літературна мова. Проте національна мова — це не тільки спільна для всієї

мо́ва
мовозна́вство
гові́рка
діале́кт
спілкува́ння

нації літературна мова, відшліфована майстрами художнього слова, а й мова народна, відмінна в різних діалектних зонах.

Щодо походження української літературної мови в сучасному мовознавстві проблем немає. Загальновідомо, що її започаткував Іван Котляревський, а основоположником став Тарас Шевченко, які писали свої твори народною мовою на основі українських середньонаддніпрянських говірок.

До Котляревського і Шевченка існувала староукраїнська мова, що сформувалася на основі давньоруських літературних традицій, а давньоруська писемно-літературна мова виникла під безпосереднім впливом старослов'янської (церковнослов'янської) мови, запозиченої від болгар разом із прийняттям християнства в Україні-Русі (*Г. Півторак*).

Асоціáція — зв'язок між уявленнями, думками, почуттями, внаслідок якого одне уявлення викликає інше; *асоціювáтися* — поєднуватися в уявленні за асоціацією.

II. Чиїми портретами проілюстровано текст? Запишіть складне речення за фотоілюстраціями, пов'язавши його за змістом із другим абзацом тексту.

Комунікативний практикум

III. Перекажіть текст, доповнивши своїми міркуваннями про українську мову як державну. Використайте слова в рамці на с. 4.

Мовознавче дослідження

3. I. Прочитайте текст на с. 6. Випишіть ключові слова і перекажіть.

У наш час національного й державного відродження помітно зростає інтерес до української мови як головної ознаки нашої нації. Шукаючи прадавні корені української мови, слід пам'ятати, що українці — частина слов'янського світу, а наша мова — одна із слов'янських мов.

Спочатку українська національна мова функціонувала переважно у формі усного мовлення з розгалуженою сіткою територіально-діалектних різновидів. Надалі вона виступає вже як загальнонародна мова з розвиненими літературними стилями. В українській мові протягом історичного розвитку сформувалися свої фонетичні, морфологічні, синтаксичні особливості, якими вона вирізняється з-поміж інших дванадцяти слов'янських мов.

Поняття «національна мова» охоплює і літературну мову, і діалекти. Українська літературна мова характеризується багатим лексичним складом, упорядкованою граматичною будовою та розвиненою системою стилів. Нею представлена держава на міжнародних форумах.

Неодмінною ознакою літературної мови є постійний рух, поява змін, викликаних різними причинами — внутрішньомовними та позамовними. Літературна мова як еталон правильності, унормованості приймає ті зміни, що відповідають особливостям її будови (фонетиці, лексиці, граматиці). Уживання літературної мови регламентується її нормами, дотримання яких забезпечує мовцям високий рівень мовленнєвої культури.

Плекати рідну мову, засвоювати її лексичні, граматичні, стилістичні багатства повинна кожна людина протягом усього свого життя (*З посібника*).

II. Зверніться на сайт Інтернету www.litopys.org.ua і отримайте більш докладну інформацію про походження української мови.

Комунікативний практикум

4. I. Складіть розповідь про побутування української мови у вашому місті (селі). Які перспективи її вдосконалення і збагачення ви бачите? Наведіть приклади.

II. Об'єднайтесь у групи й підготуйте полілог на одну з тем: «Як впливає живе мовлення людей на розвиток української мови»; «Чому треба дотримуватися норм літературного мовлення»; «Як художні твори збагачують літературну мову». (Див. «Бібліографічне бюро» на с. 12.)

Слово-диво

5. I. Порівняйте тексти. Визначте стиль кожного з них. Чи залежать ваші враження про описане від стилю тексту? Як саме?

1. Лівий берег Дніпра, рівний, плисковатий, суспіль зарослий густими лозами та верболозом, зеленів, неначе засіяний житом; а далі синіли густі бори, неначе море, закутане в синю та сизу імлу.

На південь сизіли гори, а на горах було видно Київ, що неначе потопав в легкій прозорій імлі. Забудування неясно мріли в сизій далечі, а над ними були розкидані ніби золоті букети: то лисніли позолочені бані та хрести на монастирях та церквах. Та далека картина здавалась якимсь квітником із золотими маківками та золотими квітками, про які розказують тільки в казках. І високе та глибоке синє червневе небо, і ті далекі сизі шпилі й гори з Андріївським собором на чолі, і золоті букети з бань та хрестів, — усе це було схоже на ті вигляди, що часом сняться у сні. Вік проживеш — і не забудеш цю пишну картину, як часом ніколи не забувається гарний сон (*За І. Нечуєм-Левицьким*).

2. Дніпро, могутній, широкий, повноводий, багатий на рибу, Дніпро з його розкішними зеленими долинами, несходимими плавнями, повними всякого птаства, звіру та лісу; такий Дніпро не міг не звернути на себе уваги первісної людини, коли вона його вперше побачила. Без сумніву, вже в передісторичні часи, палеолітичного, неолітичного та бронзового періодів, людина жила коло Дніпра та на деяких островах його. Тут вона родилася, виживала свій вік, тут же і кінчала своє життя, лишаючи після себе різні так звані культурні пережитки на своїх стаціях та в майстернях. В історичні часи Дніпро уже був відомий грекам, і перший на світі історик Геродот писав про нього вже 450 року до християнської доби. Геродот називав Дніпро Борисфеном (*Д. Яворницький*).

Ста́ція — місце поселення людей, тварин.

II. Випишіть із текстів у два стовпчики слова, які характеризують лексичні особливості стилів. Зробіть висновок про багатство виражальних засобів сучасної української мови.

Комунікативний практикум

III. Об'єднайтеся в пари і побудуйте діалог-розповідь інформаційного характеру про стилі мовлення.

6. I. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Поясніть їх написання. Запам'ятайте правопис слів, що в рамці.

1. Вольт (метр), ватт (метр), пульсо (метр), спідо (метр).
2. Відео (касета), радіо (новини), стерео (фільм), електро (плуг).
3. Обер (прокурор), віце (прем'єр), міні (маркет), анти (теза).

Комунікативний практикум

II. Побудуйте розповідь про розвиток і збагачення української мови, використовуючи подані слова як приклади.

міні-ма́ркет
суперма́ркет

Краса врятує світ

7. Розгляньте репродукцію картини Сергія Шишка «Дніпро восени». Усно опишіть зображене: а) в художньому стилі; б) в науковому стилі.

С. Шишко. Дніпро восени

Мудрість народна

8. I. До фразеологізмів у лівому стовпчику доберіть синонімічні відповідники з правого.

Кричати про́бі	Мовчати
Одібрало мову	Викликати неспокій
Голу́бити словами	Говорити ніжно
Ані пари з уст	Говорити нещиро
Умітити в саме око	Вести пусті розмови
Бентежити кров	Кликати на допомогу
Блудити словами	Втратити здатність говорити
Грати словами	Сказати влучно

II. Складіть і запишіть 3—4 речення з поданими фразеологізмами.

Антисуржик

9. І. Прочитайте вислови у правому стовпчику й аргументуйте їх правильність. Поміркуйте, чим спричинені помилки в лівому стовпчику.

Жилий масив	*Житловий масив*
Надворі прохладно	*Надворі прохолодно*
Опасний поворот	*Небезпечний поворот*
Остановка на перехрестку	*Зупинка на перехресті*
Визивати майстра	*Викликати майстра*
Повістка дня слідуюча	*Порядок денний такий*

Комунікативний практикум

ІІ. Прочитайте початок міркування. Що таке *антисуржик*?

Розвиток мовної особистості — складний процес. Високої мовної довершеності досягає, як правило, та людина, яка багато працює над оволодінням мовою, прагне правильно говорити, виявляти у мовленні — усному та писемному — свою індивідуальність, усвідомлюючи, що «Я є мова». То як маємо трактувати *суржик*? (*О. Сербенська*).

Мовний су́ржик — нечиста мова; змішування елементів двох мов.

ІІІ. Продовжіть розповідь про роль мови в розвитку людини як особистості. Скористайтеся рубрикою «Бібліографічне бюро» (див. с. 12).

Слово-диво

10. І. Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення.

Історія української літератури засвідчує постійну увагу художників слова до рівня, стану, умов функціонування літературної мови. В певні періоди суспільного розвитку, коли тільки художня література репрезентувала літературну мову, письменники наголошували на виробленні літературних норм у художній практиці, змагалися за розширення словника літературної мови. Наприклад, Леся Українка, пишучи драми, ліричну поезію на теми життя східних народів, давньої історії, розширювала інтелектуальні рамки української поезії, творила словник української інтелігенції, моделювала життєві ситуації, в яких могла б звучати українська мова. В реальному житті таких ситуацій не було, але письменницька уява переносила її в майбутнє. Чи відривалася мовна практика поетеси від живого народного коріння мови? Звичайно, ні! Са́ме знання й відчуття цього коріння давало змогу письменниці нагромаджувати мовно-культурний потенціал

нації, виводити українську літературу й літературну мову за обрії сільської і традиційної народнопоетичної тематики. Природно, що для цього треба було «кувати» нові слова, словосполучення, формувати комунікативний синтаксис, орієнтований на різні життєві ситуації. Художник слова сам творить індивідуальну літературну норму, яка під впливом багатьох чинників стає загальнолітературною нормою (*С. Єрмоленко*).

II. Дослідіть, як автор показує вирішальну роль майстрів слова в розвитку української мови. Які письменники XIX і XX століть активно впливали на становлення і збагачення української літературної мови?

III. Перекажіть близько до тексту.

ЧИТАЙТЕ УКРАЇНСЬКОЮ!

Руденко С., Руденко А. Надзвичайні пригоди українців у Вирії.— К.: Вид-во Жупанського, 2007.

11. I. Прочитайте уривок із фантастичного роману Сергія та Андрія Руденків «Надзвичайні пригоди українців у Вирії». Мандрівка підлітків у часі й просторі бере початок зі звичайного (може, незвичайного?) дня — 1 вересня. А чим запам'ятався цей день вам?

Що ближче до школи, то частіше маленькі струмочки і крапельки окремих оптимістичних школярів зливались у потоки та повноводі річки. Довкола школи вже вирував бурхливий океан великого шкільного братства. **Енергетика** цього утворення вирізняла окремі центри. Одним із них став директор школи Віктор Петрович. Він вважався дуже діловим, здібним, тактовним та розумним, до того ж був зовсім молодим. Нова сучасна київська школа у Біличах була втіленням його невгамовної енергії і таланту. Він дуже любив дітей і вчителів.

Іншим центром була Олександра Кущенко — найвродливіша дівчина школи. Так вважала не тільки вона, але й багато хто з хлопчиків — її вірних **фанів** і захисників. Вони саме тепер, один з-поперед одного, намагалися з нею привітатись, висловити захоплення її засмагою, **макіяжем** і веселою усмішкою.

Окремим острівцем упевнено стояли прихильники Васі Кулішенка — майстра з бойового гопака (давнього мистецтва боротьби, яке раніше було відоме лише як танець). Це був вродливий, могутньої статури юнак, у якого вже зараз виразно проступали риси майбутнього богатиря. Щільним кільцем оточили Васю його послідовники — хлопчики і дівчатка різного віку. Вони щось дуже жваво обговорювали, махаючи руками, **хаотично** переміщалися й активно спілкувалися один з одним. У них, поза сумнівом, було багато спільних інтересів.

Повільно перетікаючи шкільним подвір'ям, школярі гуртувались по класах. Окремо стояв ... клас. Це був надзвичайно дружний і цікавий клас, зі своїми героями і героїнями. Чи пак, героями і героїнями в цьому класі були абсолютно всі. Кожен із них під час **вакацій** здійснив немало ризикованих захопливих подвигів. Когось рятував або перемагав, кудись із кимось подорожував. Усі мали піднесений настрій і одночасно, не дослухаючись до інших, один одному щось навперебій розповідали. Всі вважали себе героями та **екстремалами**.

Одним із цих екстремалів був Андрійко, звичайний український хлопчик середнього зросту, з блакитними очима. На перший погляд він здавався несміливим і скромним. Однак, при подальшому знайомстві виявлялось що це далеко не так. Його справжнє обличчя і відважний характер можна було осягнути тільки з часом, після довгого спілкування. Цього літа, під час вакацій з ним трапилось мінімум три надзвичайно екстремальні події.

Завершилася святкова лінійка. Андрійка оточили друзі та знайомі. Він був у своїй стихії. Всі одночасно розповідали кожен про своє. Ніхто не хотів слухати про чужі пригоди. Коли голоси і жестикуляція сягнули кульмінації, неочікувано пролунав гучний дзвоник, і вчителька промовила:

— Усі заходимо до класу, починається новий навчальний рік. Вітаю вас!

Школярі перезирнулись і незадоволено, як бджоли, загули. Вони ще не наговорились. Їм хотілося ще і ще розповідати про чарівне літо, свої пригоди і про себе. Але нічого не вдієш, почався перший урок, і вони, здійнявши неймовірний галас, щодуху кинулись до свого рідного класу.

II. Поясніть значення виділених слів.

Комунікативний практикум

III. У тексті не вказано клас, про який ідеться. Чи можна так сказати про ваш клас? Розіграйте полілог про свої враження від минулих канікул.

Комунікативний практикум

IV. Уявіть, що ви отримали завдання написати оповідання для журналу «Пригоди» — сучасного видання для підлітків. Пофантазуйте і напишіть невелику розповідь про надзвичайні пригоди ваших однолітків.

Подумайте і дайте відповіді

1. Як ви розумієте вислів *розвиток мови*?
2. Як впливають історичні події на збагачення української мови?
3. Що ви дізналися про історію української мови?
4. Яка роль І. Котляревського й Т. Шевченка в розвитку української літературної мови?
5. Розкажіть про розвиток сучасної української літературної мови.
6. Наведіть приклади запозичених слів і з'ясуйте їх значення.
7. Яке значення словотворення в розвитку мови? Наведіть приклади слів, утворених різними способами.
8. Яка роль письменників, учених, журналістів у розвитку української мови?

Бібліографічне бюро

Мово рідна, слово рідне!..— К.: Веселка, 1989.
Вихованець І. Р. Таїна слова.— К.: Рад. школа, 1990.
Клименко Н. Ф. Як народжується слово.— К.: Рад. школа, 1991.
Антисуржик.— Львів: Світ, 1994.
Кононенко В. І. Рідне слово.— К.: Богдана, 2001.

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО У 8 КЛАСІ

§ 2. Просте неускладнене й ускладнене речення

Будьмо свідомими того, що кожен українець є спадкоємцем глибокої і мудрої нації, багатої духовно й морально, і не ганьбімо пам'яті наших пращурів!

Г. Лозко

12. І. Прочитайте текст. Що виражає заголовок? З'ясуйте тип мовлення. Зверніть увагу на будову речень у тексті.

МИ — ТВОРЦІ ІСТОРІЇ

Побутує думка, що історія — щось далеке від нас, таке, що давно минуло. Ні, історію творимо ми — повсюди і щогодинно. День, прожитий кожним із нас сьогодні, завтра стане історією — історією сучасності. І з того, яким був цей день, чим він був насичений, про нас судитимуть наші нащадки. Ми ж, ті, хто живе нині, відповідальні як за минуле, так і за майбутнє. Відповідальні перед тими, хто творив підвалини нашої державності. Наша подвійна відповідальність перед тими, хто прийде після нас, адже успадкують вони не тільки наше сьогодення, а й минуле.

Просте речення: неускладнене, ускладнене
Основні правила правопису

Безперечно, визначення шляхів подальшого розвитку України значною мірою ґрунтується на історичному досвіді народу, на настановах визначних громадських і політичних діячів, видатних представників вітчизняної науки та культури. Можна не погоджуватися з їхнім баченням світу, політичними поглядами, конкретними діями, проте ми маємо знати й пам'ятати їх, якщо бажаємо осягнути минуле України, адже, оволодіваючи знаннями про історію нашого народу, вчимося дбати про його прийдешнє.

Отже, з упевненістю можна твердити: наближення до історичної правди допоможе нам у розв'язанні сьогоднішніх і завтрашніх проблем (*В. Гусєв*).

ІІ. Виберіть із тексту речення, ускладнені: а) однорідними членами; б) відокремленими членами; в) вставними словами (словосполученнями). Які ускладнювальні компоненти не є членами речення?
ІІІ. Поясніть уживання розділових знаків у першому абзаці тексту.

Мовознавче дослідження

13. І. Спишіть речення, позначте в них граматичні основи. Дослідіть, чи всі речення двоскладні.

1. Календарем заведено називати певну систему відліку великих відрізків часу. 2. Унікальним геологічним утворенням, одним із найбільших річкових островів узагалі є Хортиця (*С. Гречанюк*). 3. Невісточками в народі називають ромашки (*О. Васильківський*). 4. Наша історія вважається історією віковічної боротьби українського народу за своє місце під сонцем. 5. «Кобзар» Шевченка є книгою пізнання добра і зла (*З тв. М. Гориня*). 6. Головний убір є своєрідною візитною карткою дівчини (*Д. Степовик*). 7. Барбарис належить до надзвичайно цінних чагарників (*Н. Зубицька*). 8. Калина є уособленням дому, ба́тьківщини, усього рідного (*О. Шалак*).

ІІ. Перебудуйте речення так, щоб між підметом і присудком уживалося тире. Запишіть 2—3 утворених речення. Визначте в них вид присудка.

Культура мовлення

Уникаймо орфоепічних помилок!

Річкові́ острові́ — річкови́х острові́в.
Украї́нський народ — украї́нського народу.
Книга пізна́ння — книгою пізна́ння.
Надзвичайно ці́нні чагарники́ — надзвичайно ці́нних чагарників.
Усе́ рідне — усього́ рідного.

Мудрість народна

14. І. Прочитайте народні вислови, правильно інтонуючи їх. Випишіть речення, відновлюючи пропущені розділові знаки, де тире вживається: а) між підметом і присудком; б) на місці пропущеного члена.

1. Без догляду земля кругла сирота. 2. Вінець праці добро, вінець зусиль результат. 3. «Встань» людину годує, а «ляж» марнує. 4. Джерела життя турбота, охота й робота. 5. Життя без праці часник без хліба. 6. Зерно молотити не за столом сидіти. 7. Дерево міцне корінням, а людина завзятістю. 8. Праця багатство всього народу. 9. Праця море, знання човен, розум весло. 10. За господарем тік плаче, а за господинею піч. 11. Старанність права рука щастя. 12. З піснею легше працювати, з охотою вдвічі. 13. Труд для людини джерело здоров'я і життя.

ІІ. Визначте, якими частинами мови виражені головні члени в реченнях першої групи.
ІІІ. З'ясуйте, на місці яких пропущених членів уживається тире у виписаних неповних реченнях.

Слово-диво

15. І. Складіть і запишіть речення, об'єднані темою «Гордість нації», так, щоб подані слова виступали в ролі різних членів речення.

З р а з о к. 1. *Чумацтво залишило після себе пісні* ***народу*** *про ті далекі нелегкі часи.* 2. *Українським* ***народом*** *свято шануються давні символи, пов'язані із силами природи.* 3. *Український* ***народ*** *пишається чималою кількістю всесвітньо відомих пам'яток архітектури.* 4. *Без національних світочей української культури й історії та їхніх звершень не було б нашого* ***народу***.

Символ: а) додаток; б) іменна частина складеного присудка.
Україна: а) підмет; б) прикладка; в) додаток; г) обставина.
Нація: а) означення; б) додаток; в) підмет.

ІІ. У записаних реченнях підкресліть другорядні члени. Схарактеризуйте їх, скориставшися схемою.

Пізнай себе і світ

16. І. Прочитайте текст. Що нового дізналися з нього? Як би ви відповіли на запитання, сформульоване на початку висловлювання?

ГОПАК ДЛЯ ЛИЦАРЯ

Що викликає в уяві українця слово *гопак*? Запальний танець, усміхнені дівчата у віночках та хлопці в шароварах. А як щодо словосполучення *бойовий гопак*? Це теж хлопці й дівчата, теж у шароварах, теж усміхнені, але не танцюють, а б'ються, використовуючи не лише силу рук і ніг, а й різноманітну зброю — шаблі, палиці, довбні, ціпи, серпи та бартки.

Свого часу іноземці, які приїздили на Запорозьку Січ, дивувалися: непереможне козацьке військо замість цілодобової муштри лише співає й танцює... Українці, звісно ж, надзвичайно творчі люди, здатні будь-яку справу перетворити на цікаве і захопливе дійство. Досліджуючи народні танці —

Заняття у Школі бойового гопака

метелицю, аркан, гопак, вчені помітили в них купу бойових елементів. Як наше козацтво, один із найпотужніших середньовічних лицарських орденів, могло існувати без власного бойового мистецтва! Не секрет, що гопак виник у козацькому середовищі й спочатку був суто чоловічим танцем.

У сучасній Школі бойового гопака тренування починаються із шикування та урочистого вітання: «Слава Україні!», під час якого учитель та учні, на знак поваги, вклоняються один одному. Тільки після цього починається вишкіл — козацька рухавка та вивчення техніки ведення бою. «Гопаківці» тренуються у спеціальному однострої: традиційні шаровари, які добре маскують удари ніг, вишиванка та обов'язково кількаметровий бойовий пояс-крайка для захисту органів живота.

Якщо у східних бойових мистецтвах статус воїна визначається кольором пояса, то у нас — кольором шароварів. У школі є сім рівнів майстерності. «Жовтяки» носять білі шаровари, «Соколи» — зелені, «Яструби» — блакитні, «Джури» — сині, «Козаки» — малинові, «Характерники» — червоні, «Волхви» — білі шовкові. Мають «гопаківці» і свій лицарський кодекс честі, що базується на споконвічних людських ідеалах — чесності, послідовності, жертовності та відвазі (*Н. Приступ*).

II. Ознайомтеся з офіційною Інтернет-сторінкою Школи бойового гопака www.hopak.org.ua. Підготуйте розповідь про відмінність бойового гопака від інших видів спорту.

17. I. Розгляньте таблицю. Наведіть власні приклади односкладних речень або скористайтеся поданими нижче реченнями.

Односкладні речення

Форма вираження головного члена	Тип речення
1. Дієслово 1-ї або 2-ї особи однини чи множини дійсного та наказового способів	означено-особове
2. Дієслово у формі 3-ї особи множини теперішнього чи майбутнього часу або у формі множини минулого часу дійсного способу	неозначено-особове
3. Дієслово 2-ї особи однини і множини дійсного та наказового способів (дія стосується узагальненої особи)	узагальнено-особове
4. Безособові дієслова; особові дієслова, ужиті в безособовому значенні; інфінітив зі словами *можна, треба, доцільно, неможливо, не варто* та ін.; безособові форми на *-но, -то*	безособове
5. Іменники в називному відмінку або кількісно-іменні словосполучення	називне

1. **Усі національні** культури побудовано на шануванні предків (*О. Таланчук*). 2. За рідний край і життя віддай (*Нар. творчість*). 3. Образи української міфології... 4. Не можна забувати про **український мовний** етикет. 5. Накликання бажаного словом знаходимо в **усіх наших обрядових** піснях (*З тв. С. Богдан*). 6. Загалом у міфології різних народів перевагу надавали нерукотворному будуванню світу (*О. Таланчук*).

II. Доведіть, що виділені в реченнях означення не є однорідними. Наведіть і запишіть власні приклади речень з однорідними означеннями. Поясніть уживання коми.

Мовознавче дослідження

18. I. Подані двоскладні речення трансформуйте в односкладні різних типів. Позначте головний член, укажіть на спосіб його морфологічного вираження. Визначте тип односкладних речень.

1. Обжинковий вінок виготовлявся із зібраних на стерні колосків (*В. Скуратівський*). 2. Ранкова роса вкрила зелень (*А. Шиян*). 3. З давніх-давен люди в Україні особливо шану-

вали лелек. 4. За українськими традиціями, на честь верби молодь влаштовувала спеціальне свято (*З тв. О. Потапенко*). 5. **Уночі, йдучи звідкись чи кудись, ти раптом згадаєш про небо** (*Є. Гуцало*). 6. Веселі й забрьохані, ми входимо в ліс (*М. Стельмах*). 7. Пісенним символом українців віддавна вважається соловейко (*О. Потапенко*). 8. Місяць розливав по нічному небу хвилі м'якого проміння (*Є. Гуцало*).

II. Виділіть у першому реченні невідокремлене означення, виражене дієприкметниковим зворотом. Поясніть, за яких умов воно буде виділятися комами. Доведіть це практично.
III. Зробіть синтаксичний розбір виділеного речення.

Культура мовлення

Уникаймо граматичних помилок!

Оспівують ***на*** *українській* ***землі*** *— шанують* ***в Україні****.*

Пунктуаційний практикум

19. I. Відновіть текст, поділивши його на абзаци й визначивши межі речень. Спишіть, розставляючи потрібні розділові знаки. Поясніть пунктуацію в реченнях з однорідними членами. Визначте синтаксичну роль однорідних членів.

На початку XX століття на оперних сценах світу царювали четверо чоловіків Баттістіні Карузо Шаляпін і Тітто Руффо лише одна жінка спромоглася сягнути їхніх висот і стати врівень з ними це була Соломія Крушельницька однак у порівнянні зі своїми уславленими колегами вона виявилася набагато вищою як особистість творчість Соломії Крушельницької справила величезний вплив на розвиток вокального мистецтва в усьому світі а її ім'я золотими літерами вписане в історію світового оперного мистецтва хто ж вона ця небачена досі чарівниця яка заслужила почесті й визнання навіть в Італії голос співачки за визначенням італійських критиків вирізнявся привабливістю і специфічним чарівним оксамитовим тембром він сильний запальний звучний і співучий здавалося її творчий інтелект фактично безмежний всебічно обдарована й

Соломія Крушельницька

освічена Соломія Крушельницька розмовляла й співала багатьма мовами українською польською російською італійською іспанською французькою німецькою та англійською вона прекрасно грала на фортепіано і сама вивчала партитури та ролі не звертаючись по допомогу до фахівців з однаковим успіхом співала як суто ліричні так і драматичні партії а закінчила свою кар'єру героїко-драматичними операми Штрауса Вагнера Піццетті Каталані у творах цих композиторів Соломія Крушельницька була і залишається неперевершеною (*За М. Головащенком*).

II. Знайдіть речення з узагальнювальними словами при однорідних членах. Накресліть їх схеми. Трансформуйте одне з таких речень так, щоб при однорідних членах уживалося тире.

Комунікативний практикум

III. Яку працю ви вважаєте творчою? Поділіться своїми міркуваннями з однокласниками.

Видатні українці

20. I. Відновіть і запишіть висловлювання, вставляючи на місці пропусків потрібні за змістом вставні слова (словосполучення і речення) з довідки. Визначте вид вставних компонентів за значенням.

Талановитим стратегом і тактиком розвідки був Богдан Хмельницький. ... у кожному населеному пункті майбутній гетьман мав своїх людей. Чимало їх було серед ремісників, купців, православних духовних осіб. Богдан Хмельницький особисто приділяв дуже багато уваги організації козацької розвідки. У козацьку розвідку відбирали ... відданих і мужніх запорожців. Саме таких ... посилали в далекий тил для вивідування потрібних відомостей. Траплялися ... між ними й люди похилого віку, підлітки, жінки. Під керівництвом Хмельницького діяло по всій Польщі понад дві тисячі розвідників. Усе це давало змогу гетьманові своєчасно вивідувати наміри ворога (*За В. Сергійчуком*).

стратéг
тáктик

Д о в і д к а: звичайно; за свідченням польських джерел; однак; безумовно.

II. Назвіть речення, ускладнені однорідними членами. Визначте їх синтаксичну роль і тип зв'язку.

III. Як ви розумієте значення слів, поданих у рамці? Кого з найвизначніших постатей вітчизняної і світової політики, на ваш погляд, можна назвати стратегом і тактиком? Доберіть до цих слів спільнокореневі.

Пунктуаційний практикум

21. І. Прочитайте висловлювання з відповідною інтонацією. Визначте його тему. Доберіть заголовок у формі словосполучення. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Назвіть пунктограми.

Ми часто кажемо: сильний як ведмідь гарна як квітка струнка як тополя хитрий як лис... Тут ведмідь виступає символом сили квітка краси тополя стрункості й високого зросту лис хитрості. Завдяки символам можна одним словом чи якимось знаком сказати дуже багато.

Озирнімося довкола — і ми побачимо безліч символічних позначень, які про щось повідомляють застерігають закликають.

Найстародавніша символіка пов'язана з могутніми силами природи. Тоді різні племена називали себе чи то синами Сонця, чи то великої річки, чи то гори, чи то блискавки. Стародавні єгиптяни обожнювали річку Ніл, від якої залежало все їхнє життя. Для кожного вірменина священним національним символом є гора Арарат. Об'єктом поклоніння японців справіку є священна Фудзі діючий вулкан Фудзіяма. А для українців найвизначнішим національним символом з-посеред природних об'єктів є річка Дніпро-Славутич. Він тече через усю Україну і через усю її історію. Його оспівано в численних піснях думах легендах. Дніпро національна гордість слава України (*Н. Бібік*).

ІІ. Підкресліть у тексті поширені й непоширені прикладки. Поясніть їх правопис.
ІІІ. Продовжіть ряд образних порівнянь, зазначених у першому реченні. Пригадайте правила виділення комами порівняльних зворотів.

Комунікативний практикум

22. І. Усно продовжіть тему тексту вправи 21, скориставшись поданими фотоілюстраціями.

Гора Говерла

На острові Хортиця

II. Які ще знаки-символи української етнокультури вам відомі? Підготуйте письмову розповідь про один із них, скориставшись словником-довідником Віталія Жайворонка «Знаки української етнокультури» або іншими довідковими джерелами.

Культура мовлення

Збагачуймо мовлення граматичними синонімами!

Сила природи — природна сила.
Символ нації — національний символ.
Об'єкт природи — природний об'єкт.

23. I. Спишіть речення, поставивши, де потрібно, кому перед сполучником *як* (*ніби*, *мов*). Укажіть на ознаку невідокремлення, зазначену в рамці.

Ознаки невідокремлення:
1. Сталий фразеологічний зворот.
2. Іменна частина складеного присудка, приєднана за допомогою сполучників *як, мов, ніби*.
3. Звороти, що мають значення «у ролі кого, чого».
4. Вирази *не більше як, не раніше як, не довше ніж*.

1. Зміцнюється й утверджується Українська держава як незалежна, визнана у світі, багата, висококультурна, національно свідома, горда і шляхетна (*Г. Лозко*). 2. Український народ цілі віки бився мов лев за свою свободу, витрачав усю свою силу, свою кров, своє життя (*О. Довженко*). 3. Звичаї як і мова об'єднують людей в один народ, в одну націю (*О. Воропай*). 4. У горі і радості, у праці і відпочинку українська пісня ніби розцвічує наше життя (*Є. Колодійчук*). 5. Постать

Остапа Вересая як символ українського кобзарства яскраво виокремлюється в духовному житті нашого народу (*В. Скуратівський*). 6. Постать Михайла Драгоманова перебуває ніби на стику двох великих епох в українському національному русі (*О. Сокирко*).

II. Пригадайте, чи є членом речення порівняльний зворот. Визначте в поданих реченнях синтаксичну роль слів і сполучень слів зі сполучниками *як* (*ніби*, *мов*).

III. Складіть і запишіть речення: а) з фразеологізмами *наче грім серед ясного неба*, *як дві краплини води*, *як на голках*; б) з виразами *не більше як*, *не раніше як*, *не довше ніж*.

Пунктуаційний практикум

24. I. Прочитайте висловлювання. Доберіть до нього заголовок. Дослідіть, чим ускладнені речення. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки.

Оберегів в українського народу існувало дуже багато. Одні були пов'язані з конкретними життєвими ситуаціями обрядами ритуалами. Інші супроводжували людину постійно від народження й до смерті. Усі ці речі на перший погляд такі несхожі між собою об'єднувала віра наших предків у їхню доброчинну магічну силу.

Оберегами прийнято називати магічні засоби, які охороняють людину та її найближче довкілля дім худобу врожай тощо від усілякої небезпеки нечистої сили чарів хвороб хижого звіра і т. ін. Як обереги використовували спеціальні ритуальні предмети або їхні рештки. Найпоширенішими оберегами, до яких вдавалися в будь-якій ситуації, були тексти предмети і дії з християнською символікою молитва хрест освячена вода тощо. Проте в українського народу існувало й багато давніших оберегів пов'язаних не з релігією а саме з міфологією дохристиянських часів та віруваннями в тотеми (*За Я. Музиченко*).

Тоте́м — тварина, рослина або предмет, що є об'єктом релігійного культу роду або племені як його охоронець.

Комунікативний практикум

II. Підготуйте виступ-розповідь про народний звичай, якого дотримуються у вашій родині.

Мовознавче дослідження

25. I. Прості неускладнені речення переробіть на ускладнені: а) однорідними членами; б) вставним словом (словосполученням); в) відокремленим членом (означенням, обставиною чи додатком). Запишіть складені вами речення. Поясніть уживання розділових знаків.

З р а з о к.

Просте неускладнене речення	Просте ускладнене речення		
	однорідними членами	вставним словом, словосполученням	відокремленим членом
Українські традиції продовжують жити й сьогодні (*Л. Кожуховська*).	*Українські* ***традиції****, народні* ***обряди*** *продовжують жити й сьогодні.*	*Українські традиції,* ***безперечно****, продовжують жити й сьогодні.*	*Українські традиції,* ***пов'язані з хлібом****, продовжують жити й сьогодні.*

1. Українські пісні стверджують глибину світобачення нашого народу. 2. Український жниварський обряд позначений особливою поетичністю (*З тв. В. Скуратівського*). 3. Кожна нація має свої традиції. 4. Звичаї складаються впродовж усього розвитку кожного народу (*З тв. О. Воропая*). 5. Кобзарі несли по всій землі нашій славні народні пісні (*І. Шаповал*). 6. Пісня супроводжує нас усе життя (*Є. Колодійчук*). 7. Кобзарі завжди прославляли бойові походи Війська Запорозького (*І. Шаров*). 8. Вода не просто джерело життя (*Д. Біда*). 9. Над селом розмахувала своїми розкішними крильми весна (*Ю. Станинцев*).

II. Дослідіть, який порядок слів властивий поданим реченням. Перше речення перебудуйте так, щоб порядок слів був непрямим.

Слово-диво

26. I. Об'єднавшись у пари, складіть моделі речень, ускладнених різними відокремленими членами. Визначте, яку синтаксичну роль вони виконують.

З р а з о к. *Мовний етикет українців утворює цілісну систему.*

Мовний етикет українців, — *утілений у системі словесних формул, увібравши найдавніші звичаї і традиції, зокрема використання різноманітних словесних формул,* — *утворює цілісну систему.*

II. Дослідіть, чи можна змодельовані речення вважати синтаксичними синонімами. Свою думку обґрунтуйте.
III. Пригадайте, за яких умов означення та обставини не відокремлюються. Наведіть приклади речень.

Комунікативний практикум

27. Працюючи в парах, складіть і розіграйте діалог на тему «Кожна нація має свої звичаї», використовуючи в репліках ускладнені речення.

Пунктуаційний практикум

28. I. Розставляючи потрібні розділові знаки, запишіть афоризми Григорія Сковороди в такій послідовності: а) з тире між підметом і присудком; б) з тире на місці пропущеного члена; в) з однорідними членами; г) з відокремленим означенням; ґ) з відокремленою обставиною.

1. Хіба розумно чинить той, хто починаючи довгий шлях у ході не дотримує міри? 2. Ні про що не турбуватись значить не жити, а бути мертвим, адже турбота рух душі, а життя це рух. 3. Надмір породжує пересит, пересит нудьгу, нудьга ж душевну тугу, а хто хворіє на це, того не назвеш здоровим. 4. Ти не можеш віднайти жодного друга не нашукавши разом із ним і двох-трьох ворогів. 5. Добре почати це наполовину завершити. 6. Майбутнім ми маримо а сучасним гордуємо. 7. Звірившись на море ти перестаєш належати сам собі. 8. Коли велика справа панувати над тілами, то ще більша керувати душами. 9. Не любить серце не бачачи краси. 10. Чи може людина сліпа у себе вдома стати зрячою на базарі? 11. Вода без риби повітря без пташок час без людей бути не можуть.

II. З'ясуйте, у якому реченні тире ставиться між підметом і присудком та на місці пропущеного члена.

Комунікативний практикум

III. Об'єднавшись у групи, розкрийте зміст одного з афоризмів Григорія Сковороди. Вислухавши думку кожного учасника групи, складіть невеликий твір-роздум, використовуючи прості ускладнені речення.
IV. Вивчіть записані афоризми напам'ять.

Подумайте і дайте відповіді

1. Які мовні одиниці вивчає синтаксис? Наведіть приклади.
2. Що вивчає пунктуація? Назвіть відомі вам розділові знаки.
3. Поміркуйте, чи може один розділовий знак «накладатися» на інший. Наведіть приклади подвійних розділових знаків.
4. Складіть перелік пунктограм, характерних для: а) простого неускладненого речення; б) простого ускладненого речення.

5. Назвіть, чим може бути ускладнене просте речення.

6. Якими розділовими знаками, як правило, виділяються ускладнювальні компоненти в простому реченні? Наведіть приклади вживання лапок, тире і двокрапки в простому ускладненому реченні.

7. Чи може вживатися тире в простому неускладненому реченні? Доведіть це на власних прикладах.

8. Які типи односкладних речень ви знаєте? Відповідь проілюструйте прикладами з художньої літератури.

9. Доведіть, чи може бути односкладне речення неповним. Наведіть приклади.

10. З-поміж зазначених мовних одиниць виберіть ті, що не є членами речення. Свій вибір обґрунтуйте.

Однорідні члени. Звертання. Вставні слова. Відокремлені члени. Уточнювальні члени.

Зв'язне мовлення

Усний стислий переказ тексту публіцистичного стилю

Краса врятує світ

29. І. Прочитайте текст. Назвіть ознаки публіцистичного стилю. Виділіть мікротеми, складіть план висловлювання.

СОБОР У ЖУРБІ

Проблема здається прозаїчною — пам'ятник архітектури, що пережив понад два століття, руйнується просто на очах. Дехто образно називає це п'ятою спробою стерти його з лиця землі. Адже до цього їх було чотири. Перша — рівно через сто років після зведення дерев'яного храму. Тоді його хотіли розібрати й на цьому місці звести кам'яну церкву. На щастя, люди відстояли свій унікальний храм.

У чому ж особливість собору? У 1773 році самарський полковник Антон Головатий (він став першим українським адміралом, який штурмував Ізмаїл), старшини та прихожани на своїй Раді вирішили збудувати нову трипрестольну церкву без жодного металевого цвяха.

Свято-Троїцький собор у м. Новомосковськ на Дніпропетровщині

Відтоді цей шедевр зодчества зазнав багато змін. Через сто з гаком років після його зведення будівлю

навіть довелося повністю розібрати. Цікаво, що відновлював собор народний умілець Олексій Пахучий, який, не маючи спеціальної освіти, з відповідальним завданням упорався блискуче.

Потім храм довелося відстоювати на початку 30-х років минулого століття. Дивом уцілів собор і в роки Великої Вітчизняної війни. Тоді в Новомосковську було знищено практично всі кам'яні споруди. А от величний дерев'яний храм не зачепили. Страшна правда з'ясується згодом. Допитливий хлопчина Толя Морозов став розбирати дерев'яну підлогу собору, загорівшись нестримним бажанням розшукати під нею підземні ходи. І виявив протитанкові міни. На щастя, вибухівку вдалося знешкодити.

І, нарешті, пам'ятна кампанія шельмування роману Олеся Гончара «Собор», у якому письменник оспівував храм у Новомосковську. Тодішня влада не лише піддала критиці класика української літератури, а й хотіла знищити й сам Свято-Троїцький. І тільки потужна хвиля народного обурення врятувала церкву від загибелі. Собор поставили на реконструкцію, яка, за свідченням настоятеля храму отця Володимира, триває донині (*С. Довгаль*).

II. Знайдіть частину тексту, в якій сформульовано основну думку. З'ясуйте, що виражає заголовок.
III. Виділіть у тексті основне. Підготуйте стислий переказ (усно), стиснувши висловлювання вполовину.

30. I. Запишіть вислів Олеся Гончара. Якої проблеми торкається письменник? Чи актуальна вона сьогодні? Висловіть свої міркування.

Можна прожити і без собору, і без пісні, без Рафаеля. Без усього можна, на чому висять охоронні таблиці і на чому їх нема... Але чи залишились би ми тоді в повному розумінні слова людьми? (*О. Гончар*).

Комунікативний практикум

II. Складіть твір-роздум у публіцистичному стилі, використавши як тезу слова Олеся Гончара. Доберіть влучний заголовок.

Бібліографічне бюро

Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо.— К.: Академія, 1994.

Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність.— К.: Рідна мова, 1998.

Український правопис.— К.: Наук. думка, 2007.